

Przeszłość społeczna
Próba konceptualizacji

PUBLIKACJA PRZYGOTOWANA
PRZEZ KOMISJĘ ANTROPOLOGII PRADZIEJÓW I ŚREDNIOWIECZA
DZIAŁAJĄCĄ PRZY KOMITECIE NAUK PRA- I PROTOHISTORYCZNYCH PAN

KOMITET REDAKCYJNY:
ARKADIUSZ MARCINIAK — PRZEWODNICZĄCY
JAN MICHAŁ BURDUKIEWICZ
DOROTA CYNGOT
HANNA KOWALEWSKA-MARSZAŁEK
FRANCISZEK M. STĘPNIOWSKI
STANISŁAW TABACZYŃSKI
ANNA ŻALEWSKA

Przeszłość społeczna

Próba konceptualizacji

Redakcja: Stanisław Tabaczyński, Arkadiusz Marciniak,
Dorota Cyngot, Anna Zalewska

Wydawnicwo Poznańskie • Poznań 2012

© Copyright by Autorzy, 2012
© Copyright by Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o., Poznań 2012

Redakcja: Roman Bąk

Projekt okładki: Teresa Murak, Dariusz Wyczółkowski
Rzeźba: Teresa Murak, Chrystus Pantokrator 2010, Centrum Rzeźby Orońsko;
materiał: żeliwo, piasek; wym. średnica 2 m
Fotografia: Dariusz Zgutka

Komputerowe opracowanie okładki: Jacek Dudek

Praca współfinansowana ze środków PAN – Komisji Archeologicznej przy Oddziale Poznańskim PAN oraz Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.

Niniejszy projekt został zrealizowany przy wsparciu finansowym Komisji Europejskiej (Program Kultura 2007-2013). Publikacja odzwierciedla jedynie stanowisko jej autorów i Komisja Europejska nie ponosi odpowiedzialności za umieszczoną w niej zawartość merytoryczną.

The project has been funded with support from the European Commission („Culture” 2007-2013). This publication reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

DG Edukacja i Kultura

Program „Kultura”

archaeology in contemporary europe

professional
practices &
public outreach

ISBN 978-83-7177-791-2

Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o.
ul. Fredry 8, 61-701 Poznań,
Sekretariat: tel. +48 61 853-99-10, faks +48 61 853-80-75
Dział handlowy: tel. +48 61 852-38-44
<http://www.wydawnictwopoznanskie.com>
e-mail: sekretariat@wydawnictwopoznanskie.com

MICHAŁ KARA

Mediewistyka historyczna i archeologia średniowiecza w badaniach nad początkami państwa Piastów. Przykład „współpracy” historiografii i archeologii

1. ZAGADNIENIA WSTĘPNE

Obserwowana ostatnio intensyfikacja badań nad procesem formowania się państwowości w strefie tzw. *barbaricum* europejskiego, czyli nad mechanizmami przejścia z segmentowych ustrojów tzw. plemiennych, których obecność — za antropologią kulturową — przyjmuje część archeologów i historyków (np. Tymowski 1985; 1999; Lübke 1997; Modzelewski 2004; Kurnatowska 2005), do mniej lub bardziej scentralizowanych organizmów państwowych, zaowocowała próbą nowego spojrzenia na początki państwa Piastów — załóżka Królestwa Polskiego — próbą podjętą tym razem głównie przez prahistoryków-archeologów (Leciejewicz 2000; Kurnatowska 2002; Moździoch 2002; Urbańczyk 2008; Kara 2009). Do niedawna kwestie te stanowiły przedmiot szczegółowych studiów historii, w mniejszym zakresie archeologii średniowiecza (por. Kara 2009). Problematyka badawcza tej ostatniej była silnie powiązana z problematyką mediewistyki historycznej, jednak preferowany przez archeologię model analizy źródeł wykopaliskowych był wyraźnie zawężony ówczesnym warsztatem naukowym wspomnianej dyscypliny.

Model ów nie oddawał możliwości poznawczych tkwiących potencjalnie zarówno w źródłach archeologicznych, jak też w ich analizie. Przyczyną zjawiska należy upatrywać m.in. w niedorozwoju problematyki badawczej ówczesnej archeologii wczesnego średniowiecza, specjalności bardzo młodej, bo na gruncie polskim zapoczątkowanej tuż przed wybuchem II wojny światowej. W konsekwencji archeologia zmuszona była szukać inspiracji w etnografii, historii gospodarczej oraz w mediewistyce historycznej. Ta ostatnia, pokrewna archeologii medievalnej, operowała jednak odmiennymi źródłami oraz warsztatem naukowym, który w przypadku mediewistyki europejskiej tego okresu, w tym polskiej, ograniczał badania głównie do analiz źródłoznawczych oraz studiów nad zagadnieniami politycznymi, społeczno-gosudar-

czymi, etno-geograficznymi i dyplomatyczno-prawno-ustrojowymi. Niedoskonały charakter ówczesnej analizy archeologicznej wynikał z poważnych trudności chronologicznych, spowodowanych znacznym niedoborem materiałów porównawczych oraz niemal kompletnym brakiem schematów typologiczno-chronologicznych dla większości kategorii wczesnośredniowiecznych zabytków. W Polsce zakrojone na szeroką skalę prace nad systematyzacją znalezisk ruchomych, nawiązujące do przedwojennych, wstępnych propozycji archeologów ze szkoły poznańskiej Józefa Kostrzewskiego, a dotyczące materiałów (głównie ceramiki) z reliktyw wczesnośredniowiecznych grodów w Biskupinie, Gnieźnie i Klecku, podjęto bowiem dopiero w miarę postępu prac wykopaliskowych prowadzonych w okresie badań tzw. milenijnych (1948/1949-1965/1970), w związku z przygotowaniem obchodów Wielkiej Rocznicy *Millennium* Państwa Polskiego w latach 1965-1966.

Na tej podstawie wśród ówczesnych mediewistów polskich (tak historyków, jak i archeologów) utrwalił się mylny pogląd, zakładający brak autonomicznego charakteru wczesnośredniowiecznych źródeł archeologicznych, które z racji ograniczonych możliwości interpretacyjnych, mogły jedynie i l u s t r o w a ć koncepcje formułowane w rezultacie analizy źródeł pisanych (obecnie nie jest to pogląd podzielany powszechnie, o czym poniżej), ewentualnie, w określonych przypadkach, dane uzyskane z analizy źródeł archeologicznych mogły uzupełniać informacje historyczne. Stereotypów nie przełamywały syntezы początków Polski, pisane przez archeologów w okresie „milenijnym” (np. Hensel 1960; 1967), które stanowiły swoistą kompilację ustaleń zawartych w *Kulturze prapolskiej* – autorstwa archeologa Józefa Kostrzewskiego (1947) – z tezami historyków-mediewistów, głównie Kazimierza Tymienieckiego (1951) i Zygmunta Wojciechowskiego (1955), dotyczącymi mechanizmu oraz etapów formowania się wczesnych organizmów państwowych w międzyrzeczu Odry i Wisły, zwłaszcza monarchii piastowskiej. Należy jednak podkreślić, iż specyfika źródeł archeologicznych, z czego mediewiści „milenijni” zdawali sobie sprawę, uruchomiła ważny kierunek intensywnie rozwijanych odtąd studiów nad kulturą tzw. materialną (użytkową) ludności zamieszkującej ziemię polskie w średniowieczu.

2. MEDIEWISTYKA HISTORYCZNA, GŁÓWNIE „MILENIJNA”, W BADANIACH NAD POCZĄTKAMI PAŃSTWA POLSKIEGO. WAŻNIEJSZE PARADYGMATY BADAWCZE

Jako załążek państwa polskiego mediewistyka historyczna traktuje od czasów co najmniej przedwojennych państwo Mieszka I (około 960-992). O ile powstanie wspomnianego *regnum*, jako bytu historycznego, postrzegane jest w kategoriach „wydarzenia” politycznego, aczkolwiek badacze różnie datują moment uformowania się zrębów ustroju władczego, który uznaje się za

identyfikator wczesnego państwa, to już genezę tego organizmu postrzega się jako rezultat długiego procesu historycznego. Według mediewistyki „milenijnej”, korzystającej w tym zakresie nie tylko z propagowanych wówczas ustaleń nauki marksistowskiej, lecz również z oryginalnego dorobku przedwojennej historii polskiej (głównie historyków gospodarki oraz prawa i ustroju), a w pewnym zakresie (zasadniczo po roku 1956) z naukowych osiągnięć francuskiej szkoły historycznej skupionej wokół periodyku „Annales” (koncepcja procesów krótkiego i długiego trwania według Fernanda Braudela), nadmieniony proces organizacyjno-państwowy był procesem spontanicznym, permanentnym, wewnątrznie zantagonizowanym, rozłożonym w czasie i ewolucyjnym, nadto determinowanym przez określone wydarzenia polityczne. Te mogły zaburzyć, a nawet skutecznie przerwać wspomniany proces. Są to poglądy akceptowane w zasadzie także obecnie przez historyków-mediewistów polskich, aczkolwiek teza o skrajnie ewolucyjnym charakterze procesu organizacyjno-państwowego w społecznościach międzyrzecza Odry i Wisły (co oznacza, iż monarchia winna być poprzedzona przez formacje wstępne o niewykształconym w pełni ustroju władcym), jak również pogląd o długim czasie trwania wspomnianego procesu organizacyjno-państwowego (początki datowano różnie, zazwyczaj między VII/VIII a końcem IX w. n.e.), nie należą już do podzielanych powszechnie. Ponadto, w przeciwieństwie do „milenijnej” mediewistyki historycznej, badacze podkreślają fundamentalne znaczenie rodu Piastów oraz wybitnych władców z tegoż rodu (zwłaszcza Mieszka I i Bolesława Chrobrego) w procesie budowy wczesnego państwa.

Rozłożoną na etapy budowę państwa, prowadzoną przez Polan pod kierunkiem władców z rodu Piasta, polska mediewistyka historyczna, zarówno przed- jak i powojenna, rekonstruuje, przynajmniej w swych ujęciach „klasycznych”, wyłącznie lub głównie na podstawie wyników analizy dostępnych źródeł pisanych z epoki.

Należy zaznaczyć, że historia „klasyczna”, nie tylko w studiach nad początkami państwa polskiego, preferuje dosyć kompletną rekonstrukcję obrazu dziejów, opartą nierzadko na modelach. W ten sposób próbuje się uzyskać wizję rzeczywistości wiarygodnej, w wymiarze badawczym skoncentrowanej głównie wokół problematyki społeczno-gospodarczo-ustrojowej oraz wydarzenio-politycznej. Tworzywem proponowanych konstrukcji są fakty historiograficzne, ułożone w logiczne ciągi, m.in. za pomocą metody retrospektywnej, a formułowane na podstawie analizy źródeł pisanych. Odnosi się wrażenie, że informacje zawarte w tych źródłach, mimo niepełnego stanu zachowania, część badaczy traktuje jako dane opisujące przeszłość w niemal kompletnym zakresie, aczkolwiek nie zawsze w sposób wiarygodny czy jednoznaczny. Dodajmy, że mniejsze znaczenie mediewistyka historyczna przywiązuje w swych studiach do odczytywania schematów kulturowych utrwalonych w źródłach pisanych i archeologicznych, ponieważ schematy te pozostają — odmiennie niż w antro-

pologii historyczno-kulturowej – poza głównym nurtem jej dociekań badawczych (por. Banaszkiewicz 2010: 9-24). Mediewistyka historyczna operuje bowiem własną, wypracowaną już w XIX wieku i rozwijaną twórczo w następnym stuleciu problematyką naukową, którą bada za pomocą oryginalnych metod, procedur oraz warsztatu poznawczego, o czym nadmienialiśmy powyżej. Zapewne z tego powodu historycy-mediewiści rzadziej sięgają do dorobku dyscyplin pokrewnych niż przedstawiciele młodej jeszcze specjalności historycznej – antropologii historyczno-kulturowej (por. Urbańczyk 2008). Wyjątek czyni się niekiedy dla dorobku archeologów badających kulturę średniowiecza (na ten temat Wyrozumski 2003), aczkolwiek odkrycia i ustalenia tych ostatnich cytowane są zwykle przez historyków-mediewistów pod kątem ilustracji bądź potwierdzenia tez ustalonych ich oryginalnymi metodami badawczymi.

Sformułowane przez polskich historyków-mediewistów ustalenia dotyczące początków monarchii piastowskiej zasadzają się na kilku paradygmatach, po części wypracowanych samodzielnie przez historiografię powojenną, głównie w dobie „milenijnej”, a po części przejętych od poprzedników.

(1) Substratem państwa polskiego były społeczności plemienne, które mediewistyka postrzega w charakterze tworzywa tego państwa. Za budowniczych monarchii piastowskiej uznaje się Polan – plemię lub związek wielkoplemienny, który przelamał monopol tradycyjnego ustroju opartego na tożsamości podmiotu władzy z ludem. Uformowanemu przez siebie państwu Polanie nadali nazwę *Polenia/Polonia*, urobioną od ich nazwy plemiennej (Gieysztor 1970b; zob. też Labuda 2002: 26 n.; Pleszczyński 2008: 138 n.). Pod względem terytorialnym Polan łączy się z obecną Wielkopolską, natomiast ich pierwotny macecznik lokuje się na terytorium zawartym między grodami w Gieczu, Gnieźnie i Poznaniu, czyli na obszarze zamkniętym od zachodu i południa środkowym odcinkiem Warty, od północy jej prawobrzeżnym dopływem – Welną, a od wschodu Maskawą (Moskawą), która również uchodzi do Warty (Gieysztor 1970a; Zajączkowski 2002).

(2) Państwo polskie uformowało się drogą ewolucji. Był to proces długotrwały, rozłożony w czasie i poprzedzony okresem wstępnym, w którym funkcjonowały mniej lub bardziej licznie wykształcone organizmy proto- lub wczesnopaństwowe, zwane państwami plemiennymi lub państwami terytorialno-plemiennymi. Ich początki datuje się co najmniej na połowę IX wieku. Jedynie Henryk Łowmiański (1976) wykluczył z procesu formowania państwa polskiego ogniwa w postaci formacji protopaństwowych. Podtrzymał jednak ewolucyjny charakter tegoż procesu, którego początek osadzał w substracie wielkoplemiennym. Uformowanie się państwa dostrzegał w przełomie cywilizacyjno-kulturowym, polegającym na zastąpieniu tradycyjnego ustroju plemiennego przez scentralizowany ustrój władczy, aczkolwiek nie był w stanie precyzyjnie datować momentu tego przełomu.

(3) Z ewolucyjnej koncepcji formowania się państwa wyrasta też inny ważny pogląd mediewistyki powojennej, zaczerpnięty z marksistowskiej

teorii procesu historycznego. Zakłada on powstanie organizmów państwowych w rezultacie długiego, wieloetapowego procesu, który zachodził w obrębie konkretnej wspólnoty plemiennej drogą ewolucyjnych przekształceń. Proces ów, określany mianem państwowotwórczego lub organizacyjno-państwowego, uznawany jest za samoistne i kreatywne zjawisko społeczne, wywoływane przez splot ściśle określonych, wzajemnie zantagonizowanych transformacji gospodarczo-społecznych, które determinują też jego rozwój. W myśl tej koncepcji powstanie państwa stanowi skutek, a nie przesłankę rozwoju demograficznego oraz społeczno-gospodarczego plemienia. Te ostatnie czynniki składają się na procesy feudalizacyjne, pod którymi historyczna mediewistyka polska (również ta nowsza) rozumie postępujące w dorzeczu Odry i Wisły od VIII/IX-XI wieku rozwarstwienie społeczno-majątkowe, równoznaczne z wykształceniem się nowych zależności społecznych.

(4) Państwo polskie nie powstało w drodze podboju zewnętrznego, ani nie zostało zorganizowane przez obcy, np. skandynawski ród arystokratyczny, jak to miało miejsce na sąsiedniej Rusi w IX wieku (zob. Serejski 1953; Łowmiański 1957). Rodzime pochodzenie Piastów, a także ich związek z Wielkopolską (zwłaszcza z grodem w Gnieźnie) nie stanowiły dla mediewistyki kwestii dyskusyjnych (por. np. Łowmiański 2002). Przyjęto tezę, iż pod kierunkiem rezydującej w Gnieźnie dynastii piastowskiej dokonana się najpierw przebudowa ustroju politycznego plemion zamieszkujących obecną Wielkopolskę, ziemię lubuską, Pałuki, Kujawy, Krajnę, lewobrzeżne Mazowsze (czyli głównie terytoria Polski Centralnej), ziemię sandomierską oraz co najmniej część ziemi chełmińskiej, w państwo gnieźnieńskie, czyli domenę piastowską. Do końca X wieku państwo piastowskie spajały przede wszystkim relacje ideologiczno-polityczne oraz więzi gospodarcze; dopiero rządy Bolesława Chrobrego przekształciły wspomniany twór w zunifikowany organizm ustrojowy, militarny, administracyjny i gospodarczy, z rdzeniem w postaci otoczonej prowincjami Wielkopolski, nadto utrwaliły wśród sąsiadów nazwę państwa jako *Palania*, *Polenia* lub *Polonia*.

(5) Powstanie państwa piastowskiego uruchomiło proces formowania się narodu polskiego w wiekach XI-XIII (Tymieniecki 1961; Łowmiański 1985; Labuda 2002).

Koncepcje genezy narodów w nowszej dyskusji nauk humanistycznych

Sprowadza się ona do sporu teoretycznego między teorią tzw. geologiczną i gastronomiczną (por. A.D. Smith 1995; 2009). Ta ostatnia – w wariacie nauki modernistycznej i ponowoczesnej – upatruje w narodzie (wspólnocie) konglomerat wielu odrębnych elementów społeczno-etnicznych, a ich kultury uznaje również za konglomerat, tym razem składników o różnorodnej proveniencji i wieku. Z kolei koncepcja tzw. geologiczna, tożsama z poglądami mediewistów „milenijnych”, zakłada istnienie ciągłości kulturowo-etnicznego dziedzictwa każdej wyodrębnionej wspólnoty. Ta, wytworzona dzięki wspólnym wierzeniom i zobowiązaniom, jest bytem historycznie ciągłym, dynamicznym i związanym z określonym terytorium, różniącym się od innych wspólnot specyficzną kulturą.

3. NOWE ASPEKTY BADAŃ W STUDIACH ARCHEOLOGICZNYCH NAD FORMOWANIEM SIĘ PAŃSTWA PIASTÓW

Przełom w postrzeganiu źródeł archeologicznych jako wiarygodnych, a zarazem autonomicznych elementów rekonstrukcji procesów formowania się monarchii Piastów, rekonstrukcji porównywalnej z ustaleniami historii, przyniosły dopiero lata 80. i 90. ubiegłego wieku, chociaż pierwsze symptomy nowego modelu analizy pojawiły się już wcześniej (np. Leciejewicz 1976).

Po pierwsze, znaleziska archeologiczne (w tym licznie nagromadzone podczas badań tzw. milenijnych) zaczęto rozpatrywać w wymiarze statystycznym, śledząc rysujące się między nimi relacje, z kolei w ilości źródeł archeologicznych (podzielonych na kategorie) oraz w częstotliwości ich występowania dostrzeżono ważkie kryterium zasadności formułowanych sądów.

Po wtóre, dzięki szczegółowym analizom porównawczym o charakterze typologiczno-chronologicznym oraz chorologicznym, realizowanym w wymiarze stanowiska czy grupy stanowisk, uzyskano możliwość korzystania z różnorodnych informacji tkwiących w mobilnym bądź nieruchomym źródle archeologicznym, z racji jego ścisłych związków z czasem oraz przestrzenią. Pozwoliło to m.in. rekonstruować procesy kulturowe z uwzględnieniem dynamiki przemian oraz ich zasięgu terytorialnego. Niezwykle pomocne okazały się tutaj wyniki studiów nad chronologią ceramiki naczyniowej oraz zabytków tzw. wydzielonych, zapoczątkowane w dobie badań „milenijnych”, a rozwinięte po roku 1970. W ostatniej dekadzie analizy te zostały wsparte seriami dendrodat uzyskanymi dla kilkudziesięciu stanowisk plemiennych oraz państwowych z dorzecza Odry i Wisły, w tym tzw. centralnych grodów piastowskich. Wraz z datami radiowęglowymi, uzyskanymi nowoczesną metodą akceleratorową pomiaru wieku, pozwoliły one zweryfikować chronologię ustaloną przez archeologów, sugerując niejednokrotnie możliwość zawężenia dotychczasowych przedziałów metrykalnych (Krąpiec 1998; Kara, Krąpiec 2000; Kara 2009).

Po trzecie, opierając się na doświadczeniach funkcjonalizmu, jednego z nurtów badawczych etnologii, zwrócono uwagę na wielowymiarowy kontekst znalezisk archeologicznych, co pozwoliło łączyć je w horyzonty synchronicznych zjawisk. Te zaczęto postrzegać jako swoiste fenomeny kulturowe, „zakodowane” m.in. w źródłach archeologicznych, a zachodzące na określonym obszarze i połączone relacjami przyczynowo-funkcjonalnymi. Z dorobku badań milenijnych przejęto z kolei tezę o społecznym zróżnicowaniu kultury wczesnopiastowskiej, zyskując w ten sposób podstawę do pogłębianych analiz socjostratygraficznych oraz szczegółowych badań nad kulturą elitarną.

W proponowanym ujęciu źródła archeologiczne wykorzystywane są zgodnie z ich różnorodnymi walorami poznawczymi, czyli jako źródła osadzone w konkretnym kontekście terytorialnym, kulturowo-społecznym i chronolo-

gicznym, zatem jako źródła w pełni autonomiczne, porównywalne pod względem możliwości analizy ze źródłami *stricte* historycznymi, czyli pisarnymi (Tabaczyński 2001; Kurnatowska, Kurnatowski w druku).

Sformułowanie powyższych założeń teoretycznych byłoby poważnie utrudnione bez studiów porównawczych. W tym przypadku nieodzowne okazały się publikacje antropologów historyczno-kulturowych oraz etnologów historycznych, prezentujące wyniki badań wczesnych form państwowości u starożytnych Semitów i Germanów, a także u wczesnośredniowiecznych Słowian oraz ludów przedkolonialnej Afryki i Ameryki (Tymowski 1985; 1999; Tymowski, Ziółkowski red. 1992). W cytowanych pracach zanegowano ustalenia (zwłaszcza inspirowane „wulgarnym” marksizmem), w których proces państwowotwórczy sprowadzony został wyłącznie lub w zdecydowanej przewadze do ewolucji tudzież dialektycznych przekształceń gospodarczo-społecznych. Rozpatrzone przykłady pozwoliły bowiem stwierdzić o wiele słabszą – niż zakładała to teoria marksistowska – zależność inicjacji procesu organizacyjno-państwowego od zaawansowanej stratyfikacji społecznej czy wysokiego poziomu gospodarki, które zwykle stanowią dopiero kumulujący się rezultat instalacji ustroju władczego w konkretnej społeczności. Z grupy czynników państwowotwórczych nie wykluczono jednak korzystnego potencjału demograficznego tudzież pewnych już nadwyżek żywności, czyli kolejnych według teorii marksistowskiej czynników państwowotwórczego procesu, aczkolwiek – jak wykazały to zwłaszcza studia Michała Tymowskiego – przytoczone czynniki nie mogły decydować samodzielnie o przełomie ustrojowym.

W tym przypadku ustalenia antropologii kulturowej i socjologii politycznej, jak również porównawcze dane etnologii historycznej i antropologii historyczno-kulturowej, wskazują na społeczno-polityczną inicjatywę jednostek lub konkretnego rodu, który, korzystając z przysługujących mu uprawnień religijnych i/lub militarnych, wsparty charyzmą oraz doświadczeniem i szczęściem wojennym, gromadził wokół siebie zainteresowaną przemianami grupę społeczną (Claessen, Skalník red. 1978; Tymowski 1985; Urbańczyk 2000; 2008; J.M.H. Smith 2008). Do czynników pobudzających społeczną aktywność badacze zaliczają różnorodne konflikty międzyludzkie, także prestiż oraz napięcia zachodzące między określoną wspólnotą a środowiskiem przyrodniczym (Tymowski, Ziółkowski red. 1992: 269 n.; Posern-Zieliński, Kairski 2004).

Relacje społeczne, przybierające z czasem formę „patron – klient”, mogły prowadzić do konsolidacji władzy politycznej nad konkretną wspólnotą w rękach rodu lub jednostki. Zjawisko to antropologia kulturowa obserwuje w różnym natężeniu w nowożytnych organizmach wodzowskich („chiefdom”) (Wright 1977; 1984; Claessen, Skalník red. 1978; Earle 1987; Posern-Zieliński, Kairski 2004), jakie pod nieadekwatnymi ustrojowo nazwami „królestw” funkcjonowały też w późnej starożytności oraz we wcześniejszym średniowieczu na obszarze europejskiego *barbaricum* (J.M.H. Smith

2008). Były to bowiem organizmy terytorialno-polityczne z silną jeszcze władzą wiecu, który sprawował realną kontrolę nad działaniami wodza (regulusa), posiadającego określone uprawnienia militarne, rozjemczo-sądownicze, a zapewne też religijne. Wspomniana konsolidacja władzy w ręku jednostki lub w obrębie władzodajnego rodu (klanu), będąca krótszym lub dłuższym procesem politycznym, nie zawsze skazanym na sukces, co wykazały m.in. badania Michała Tymowskiego (1985) nad wybranymi społecznościami Afryki XIX wieku, polegała na ujarzmieniu wspólnoty (ludu) – mniej lub bardziej dosłownym – przez ambitnego i charyzmatycznego wodza oraz wiernej mu drużyny, która przynajmniej z definicji stanowiła elitarną część sił zbrojnych wspólnoty. W wymiarze ustrojowym polegało to na skutecznym przejściu przez wodza (zwykle stał za nim ród-klan) prawnych, administracyjnych oraz polityczno-wykonawczych prerogatyw wiecu w drodze umowy społecznej lub przymusu wynikającego z zamachu stanu (Sołtyśiak red. 2004; Urbańczyk 2008), przy czym w ramach przejętych prerogatyw znajdowała się również niepodzielna władza nad siłami zbrojnymi społeczności, w tym oddziałami elitarnej drużyny utrzymywanymi wyłącznie przez wodza. Odtąd wódz stawał się osobą realnie panującą („dominusem”), a zarazem panem sił zbrojnych, aczkolwiek jego władza (zwłaszcza w początkowym okresie) mogła ujawniać pewne cechy zależności od rodu, drużyny, kapłanów i/lub możnych. Należy podkreślić, że w skrajnej formie zamach dokonany przez wodza oraz jego ród mógł przybrać kształt podboju wewnętrznego, który w zakresie ustrojowo-politycznym prowadził jednak do tyranii o nietrwałych podstawach społecznych. Dla zaistnienia przełomu państwowego niezbędny był ponadto organizacyjny wzorzec ustroju władczy (zwłaszcza w wymiarze administracyjno-skarbowym, gospodarczym i polityczno-prawnym), zapewniający wspólnocie skok kulturowo-cywilizacyjny.

Problem podboju wewnętrznego w genezie domeny piastowskiej

Uważam, iż tego zjawiska nie sposób dostrzec u zarania państwowości polskiej. Nie potwierdzają go przesłanki archeologiczne (Kara 2009), jak również fakt przetrwania przyrodzonej (według Galla Anonima [I.19]) władzy Piastów nad podległym im ludem (wspólnotą), mimo traumatycznych wydarzeń związanych z kryzysem pierwszej monarchii polskiej w 30. latach XI w. Restauracja władzy piastowskiej, opisana w *Kronice polskiej* Galla Anonima (I.19-21), nastąpiła tuż po wspomnianych wypadkach, bez konieczności odwoływania się do przymusu militarnego w granicach domeny, zatem m.in. w obecnej Wielkopolsce, co nie miało już miejsca w prowincjach *regnum* (Mazowsze i Pomorze), czyli w byłych pertynencjach *Gnezdun Civitas*.

Nie ulega wątpliwości, że dzięki wspomnianym studiom uzyskano wgląd w zdecydowanie bogatszą paletę możliwości formowania się systemu władczego, niż zakładały to preferowane dotąd w naukach społeczno-historycznych modele bazujące na paradygmatach filozofii pozytywistycznej. Odnotujemy

więc, iż w nowszych ujęciach popularny w dobie badań „milenijnych” schemat społecznego rozwoju, oparty na *stricte* ewolucyjnej transformacji substratu plemiennego w państwo, a finalnie w naród, stanowi tylko jeden z kilku dopuszczalnych wariantów.

Dla analiz archeologów średniowiecznych, tudzież formułowanych przez nich ujęć syntetyzujących, istotne okazały się także publikacje prezentujące nowe wyniki badań antropologii historycznej, oparte na analizie źródeł (głównie pisanych) z różnych części Europy starożytnej i średniowiecznej (w tym z ościennych Czech) pod kątem zasad ładu przestrzennego oraz zasad formowania się elitarnej kultury politycznej (Michałowski 1993; 1998; Dalewski 1996; Banaszekiewicz 1998; Pleszczyński 2000; Třeštík 2003; Slivka 2004). W odniesieniu do państwa Piastów wspomniane badania pozwoliły rozważyć znaczenie określonych punktów topograficznych, tudzież całych terytoriów w polityczno-administracyjnej strukturze monarchii, z równoczesnym wskazaniem ich złożonej roli (zwłaszcza symbolicznej) w procesie państwowotwórczym.

4. POCZĄTKI PAŃSTWA PIASTÓW W NOWSZYCH POGLĄDACH ARCHEOLOGII OKRESU ŚREDNIOWIECZA

Formułowaniu założeń nowego modelu archeologicznych studiów nad początkami państwa Piastów towarzyszyła próba oceny ustaleń „milenijnych”, głównie mediewistycznych, jako istotnego punktu ich odniesienia.

Krytyczne zestawienie scharakteryzowanych powyżej ustaleń historyków-mediewistów z wynikami nowszych studiów archeologii nad początkami państwa polskiego ujawnia bilans wcale pokaźnych zbieżności. Rysujące się różnice dotyczą zasadniczo dwu kwestii, aczkolwiek kluczowych dla rozpatrywanej tu problematyki.

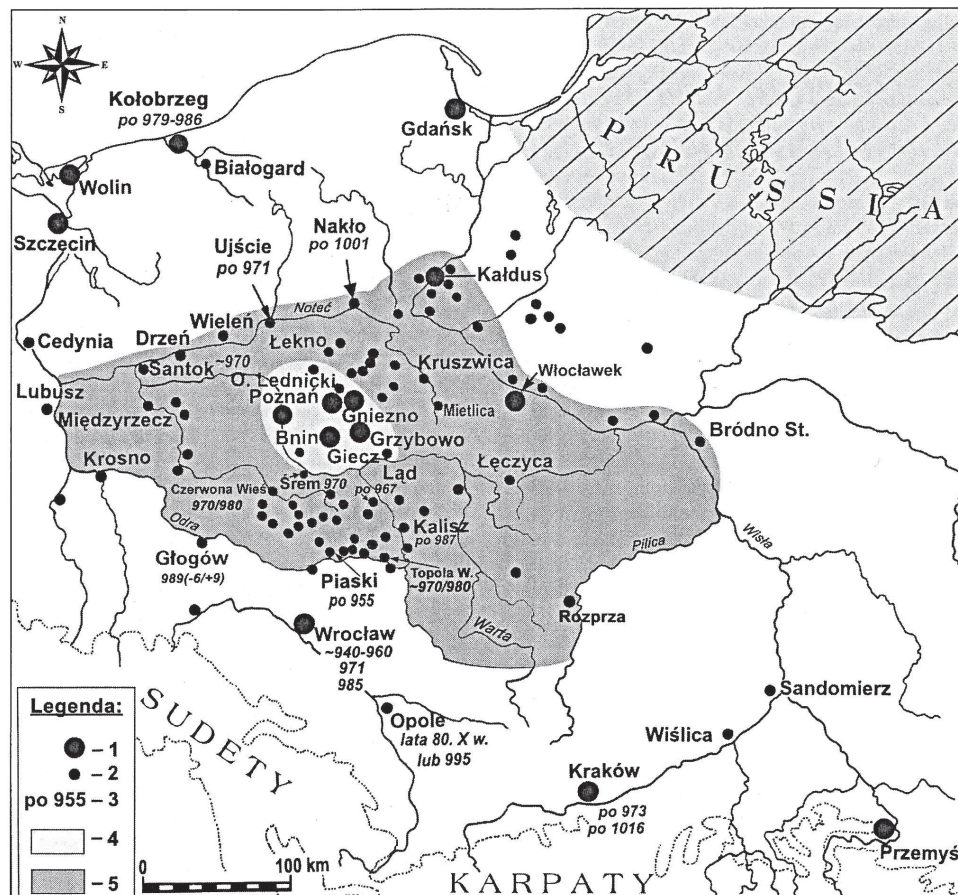
Przeprowadzone badania nad periodyzacją przemian struktur osadniczo-grodowych Wielkopolski, w których wykorzystane zostały wyniki odrębnie przeprowadzonych analiz archeologicznych, dendrochronologicznych i radiowęglowych, nie potwierdziły tezy o długotrwałym okresie formowania się najstarszej monarchii Piastów, sięgającym początkami głębokiej doby tzw. plemiennej (Kurnatowska 2002; 2008; Kara 2004; 2009). Wykluczyły też skrajnie ewolucyjny charakter procesu państwowotwórczego w dorzeczu Warty, zwłaszcza obecność plemiennych organizmów proto- lub wczesnopaństwowych, aczkolwiek pozwoliły na podtrzymanie samej idei procesu państwowotwórczego o charakterze polityczno-społeczno-kulturowym, jako ogólnego mechanizmu formowania się pierwszej monarchii piastowskiej. Proces ów nie zasadał się jednak na ewolucyjnej kumulacji m.in. czynników gospodarczych, jak zakładano. Odzwierciedlony w źródłach archeologicznych rozwój demograficzny, gospodarczy i kulturowy Wielkopolski, czytelny od 2. po-

łowy X wieku zwłaszcza na ziemi gnieźnieńskiej, stanowił pochodną, a nie przesłankę uformowania się na tym obszarze centralnych struktur państwa piastowskiego. Zaistnienie procesu organizacyjno-państwowego nie byłoby jednak możliwe bez udziału stratyfikowanej wspólnoty o istotnym potencjale demograficznym. Drugi warunek to określona nadwyżka produkcji gospodarczej (zwłaszcza żywności), możliwa do przeznaczenia na utrzymanie drużyny książęcej i aparatu urzędniczego domeny oraz na wymianę zewnętrzną. Warunki te spełniała optymalnie wspólnota agrarna, związana w drodze zasiedzenia z określonym terytorium, nadto rozwarstwiona wewnętrznie.

Wzmiankowany proces państwowotwórczy miał charakter gwałtownego przełomu kulturowo-cywilizacyjnego o konsekwencjach szybko ujawniających się w następnych dekadach. Sugeruje to istotną rolę wybitnego rodu (klanu o strukturze wodzowskiej), wyposażonego w określoną charyzmę, w formowaniu pierwocin państwa. Uzyskane wyniki potwierdzają zatem utrwalony w nauce pogląd o wybitnej (aczkolwiek nie wyłącznej) roli dynastii piastowskiej w powstaniu państwa polskiego, co znalazło wyraźne odzwierciedlenie w tzw. legendzie dynastycznej zapisanej przez Galla Anonima w *Kronice polskiej* (I.1-3). Dodajmy, że zaistnienie pierwszej monarchii piastowskiej nie było tożsame z uformowaniem się narodu jako określonej jedności etno-społeczno-politycznej. Ta uformowała się zdecydowanie później.

Informacje uzyskane z analizy źródeł archeologicznych pozwalają wnosić o sposobie kumulowania przez Piastów władzy realnej oraz utrwalenia jej w tym rodzie. W obrębie domeny pierwotnej nie dokonało się to drogą podboju wewnętrznego, aczkolwiek pewien przymus militarny mógł być stosowany w określonych sytuacjach. W genezie nowego ładu społeczno-cywilizacyjnego istotną rolę odegrał zhierarchizowany ród (klan) Piastów, który, bazując na ugodzie społecznej i umiejętnie wykorzystując zagrożenie społeczności lokalnych ze strony bliższych (wspólnoty nadobrzezańskie) lub dalszych sąsiadów (plemiona wieleckie, cesarstwo Ottonów), zbudował w 1. połowie X wieku w granicach Wysoczyzny Gnieźnieńskiej oraz we wschodniej części Wysoczyzny Poznańskiej stabilną, spójnie ufortyfikowaną domenę patrymonialną – załazek *Civitas Schinesghe*, czyli późniejszej Polski (Ryc. 1). Osnowę organizacji terytorialno-grodowej wspomnianej domeny wyznaczał układ przynajmniej czterech grodów tzw. centralnych – Gniezna, Poznań, Giecz i Ostrowa Lednickiego – z których dwa ostatnie pełniły zapewne funkcję prywatnych ośrodków rezydencjonalno-sakralnych Piastów (Kara 2009; Michałowski 2010), w przeciwieństwie do Poznania i Gniezna, które były grodami nie tyle dynastii, co istotnymi centrami (m.in. o znaczeniu polityczno-sakralnym) patrymonialnej domeny rodu, czyli grodami wspólnoty rządzonej przez Piastów.

Granice domeny Piastowie poszerzali wielokierunkowo bądź za pomocą podboju, bądź metod niemilitarnych, czyli za pomocą nacisków, machinacji

Ryc. 1. Państwo Mieszka I (ok. 960-992). Oprac. M. Kara na podstawie Kurnatowska 2002. Przerys: P. Namiota i M. Śniedziewska-Lerczak.

Legenda: 1 – grody centralne w ziemi gnieźnieńskiej oraz inne główne grody piastowskie; 2 – grody niższego szczebla administracji państwa; 3 – dendrodaty (w *Anno Domini*) informujące o chronologii budowy lub przebudowy grodu; 4 – obszar pierwotnej domeny Piastów (ziemia gnieźnieńska z peryferią); 5 – zasięg *Civitas Schinesghe* w końcu X w. (zachodnia część obecnej ziemi lubuskiej została włączona do państwa Piastów prawdopodobnie około X/XI w.)

lub umów politycznych, stosowanych w strefach tzw. kolaboracji (Pałuki, Kujawy, wschodnia część ziemi lubuskiej, wybrane enklawy ziemi sieradzko-łęczyckiej, Wysoczyzna Kaliska), przy czym istotną rolę mogły tu odgrywać związki matrymonialne z rodem Piastów. W drodze podboju zostały podporządkowane wspólnoty ościenne z górnego i środkowego Nadobrze,

z rejonu ujścia Prosny do Warty, a także niektóre wspólnoty z dalej położonych obszarów dorzecza Neru, Bzury i Pilicy, czyli obecnej Polski Centralnej (Kurnatowska 2008; Kara 2009, tamże dalsza lit.).

Odmienne mechanizm powstania domeny piastowskiej postrzegają archeolodzy z ośrodka warszawskiego: Przemysław Urbańczyk (2000; 2008) i Andrzej Buko (2000; 2005), dopuszczający w określonym zakresie udział presji militarnej. Według Urbańczyka najstarsze *regnum* piastowskie to władza królewska bez państwa, w którym polityczne funkcje pierwszych Piastów sprowadzały się w zasadzie do roli ideowego i politycznego „zwornika” wspólnoty (jest to stanowisko zbliżone do wyrażonego ostatnio w historiografii niemieckiej w odniesieniu do cesarstwa Ottonów [Althoff 2009]). Zdaniem Przemysława Urbańczyka wczesnopiastowskie *regnum* powstało zatem nie wskutek intensywnego, aczkolwiek niezbyt długiego procesu społeczno-kulturowo-politycznego z wyraźnym udziałem ambitnych i charyzmatycznych przywódców z rodów wodzowskich, za czym opowiadam się wraz z Zofią Kurnatowską, lecz jako rezultat spontanicznych działań polityczno-militarnych Piastów w sprzyjającej im regionalnej koniunkturze politycznej, którzy w związku przedpaństwowym (nie będącym strukturą plemienną) pełnili funkcje wodzowskie.

Na koniec odnotujmy, iż *regnum* Bolesława Chrobrego stanowiło organizm państwowy utożsamiany (w świetle nazewnictwa) nie tylko już z rodem Piastów, wybitnych kreatorów państwa, czy z Gniezmem — symboliczną stolicą tegoż organizmu, lecz również z określonym społeczeństwem politycznym (*Polenia/Polonia*). Uformowane w ten sposób państwo stanowiło załazek współczesnej Polski, mimo wciąż pewnej niestabilności terytorialnej.

Odpowiadając na pytanie, czy najstarsze państwo Piastów stanowiło rezultat przełomu czy kontynuacji rozwiązań wcześniejszych, należy stwierdzić, iż powstanie pierwotnej domeny patrymonialnej tegoż rodu postrzegać należy jako wypadkową przełomu cywilizacyjno-kulturowego (moderowanego przez lokalne elity społeczne skupione wokół charyzmatycznego rodu-klanu Piastów o strukturze wodzowskiej) oraz kontynuacji określonych, przydatnych politycznie nurtów tradycyjnej kultury społecznej. Ustrój władczy nie zaistniał na wymienionym obszarze wskutek podboju. O uformowaniu się wspomnianego ustroju zdecydował splot różnych czynników: kulturowych, gospodarczych i politycznych, także sprzyjająca koniunktura geopolityczna oraz korzystne położenie ziemi gnieźnieńskiej. W tym ostatnim przypadku chodzi o stosunkowo znaczną odległość wspomnianego terytorium od ościennych organizmów państwowych, co skutecznie eliminowało obcą ekspansję terytorialną w rejon środkowego dorzecza Warty (pisali o tym również historycy „milenijni”, np. Łowmiański 1976). O ile najstarsza domena piastowska — organizm społeczno-kulturowo-polityczny uformowany w granicach Wysoczyzny Gnieźnieńskiej i wschodniej części Wysoczyzny Poznańskiej — powstała najprawdopodobniej w wyniku ugody spo-

łecznej, co zadecydowało o trwałości tego organizmu jako „przyrodzonego” władztwa Piastów, to już wielokierunkowa ekspansja terytorialna wspomnianego władztwa na obszary ościenne, podjęta od około połowy X wieku, dokonywała się również metodą podboju.

WYKAZ ŹRÓDEŁ

Gall Anonim — Anonim tzw. Gall

1982 *Kronika polska*; przekład R. Grodecki, opracowanie M. Plezia, Wrocław.

BIBLIOGRAFIA

Althoff G.

2009 *Ottonowie. Władza królewska bez państwa*, tłum. M. Tycner-Wolińska, Warszawa.

Banaszkiewicz J.

1998 *Polskie dzieje bajeczne Mistrza Wincentego Kadłubka*, Wrocław.

2010 *Podanie o Piaście i Popielu. Studium porównawcze nad wczesnośredniowiecznymi tradycjami dynastycznymi*, Warszawa.

Buko A.

2000 *Małopolska „czeska” i Małopolska „polańska”*, w: *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, H. Samsonowicz (red.), Kraków, s. 143-168.

2005 *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia — hipotezy — interpretacje*, Warszawa.

Claessen H.J.M., Skalnik P. (red.)

1978 *The early state*, Mouton.

Dalewski Z.

1996 *Władza, przestrzeń, ceremoniał. Miejsce i uroczystość inauguracji władcy w Polsce średniowiecznej do końca XIV w.*, Warszawa.

Earle T.K.

1987 *Chiefdoms in archaeological and ethnohistorical perspective*, „Annual Review of Anthropology” 16, s. 279-308.

Gieysztor A.

1970a *Polanie*, w: *Słownik starożytności słowiańskich* 4 (1), G. Labuda, Z. Stieber (red.), Wrocław, s. 181-182.

1970b *Polska. Nazwa kraju — Podstawy geograficzne — Historia i ustrój polit. — Kultura*, w: *Słownik starożytności słowiańskich* 4 (1), G. Labuda, Z. Stieber (red.), Wrocław, s. 187-193.

Hensel W.

1960 *Najdawniejsze stolice Polski. Gniezno — Kruszwica — Poznań*, Warszawa.

1967 *Polska przed tysiącem lat*, wyd. III uzup., Wrocław.

Kara M.

2004 *Archeologia o początkach państwa Piastów (wybrane zagadnienia)*, w: *Kolory i struktury średniowiecza*, W. Fałkowski (red.), Warszawa, s. 253-317.

2009 *Najstarsze państwo Piastów — rezultat przelomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*, Poznań.

- Kara M., Krąpiec M.
2000 *Możliwości datowania metodą dendrochronologiczną oraz stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski, Dolnego Śląska i Małopolski*, w: *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, H. Samsownik (red.), Kraków, s. 303-327.
- Kostrzewski J.
1947 *Kultura prapolska*, wyd. I. Poznań.
- Krąpiec M.
1998 *Oak dendrochronology of the Neoholocene in Poland*, „*Folia Quaternaria*” 69, s. 5-133.
- Kurnatowska Z.
2002 *Początki Polski*, Poznań.
2005 *Kraków i ziemia krakowska w procesie formowania się państwowości na ziemiach polskich*, w: *Lapides viventes. Zaginiony Kraków wieków średnich*, J. Gadomski i in. (red.), Kraków, s. 21-27.
2008 *Początki i rozwój państwa*, w: *Pradzieje Wielkopolski. Od epoki kamienia do średniowiecza*, M. Kobusiewicz (red.), Poznań, s. 297-395.
- Kurnatowska Z., Kurnatowski S.
w druku *Parę uwag o odkrywaniu rzeczywistości kulturowej poprzez źródła archeologiczne*.
- Labuda G.
2002 *Mieszko I*, Wrocław.
- Leciejewicz L.
1976 *Słowiańszczyzna zachodnia*, Wrocław.
2000 *Nowa postać świata. Narodziny średniowiecznej cywilizacji europejskiej*, Wrocław.
- Lübke C.
1997 *Forms of political organisation of the Polabian Slavs (until the 10th century A.D.)*, w: *Origins of Central Europe*, P. Urbańczyk (red.), Warsaw, s. 115-124.
- Łowmiański H.
1957 *Zagadnienie roli Normanów w genezie państw słowiańskich*, Warszawa.
1976 *Problematyka początków państwa polskiego w nowszych badaniach historycznych*, „*Slavia Antiqua*” 23, s. 75-110.
1985 *Początki Polski. Polityczne i społeczne procesy kształtowania się narodu do początku wieku XIV*, t. 6 (1-2), Warszawa.
2002 *Dynastia Piastów we wczesnym średniowieczu*, w: *Początki państwa polskiego. Księga tysięcia*, t. 1, K. Tymieniecki, G. Labuda, H. Łowmiański (red.), Poznań (reprint wyd. z 1962 r.), s. 111-162.
- Michałowski R.
1993 *Princeps fundator. Studium z dziejów kultury politycznej w Polsce X-XIII wieku*, Warszawa.
1998 *Podstawy religijne monarchii we wczesnym średniowieczu zachodnioeuropejskim. Próba typologii*, „*Kwartalnik Historyczny*” 105 (4), s. 3-34.
2010 *Pałace monarsze na tle geografii sakralnej pierwszej monarchii piastowskiej. Uwagi wstępne*, w: *Świat średniowiecza. Studia ofiarowane Profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi*, A. Bartoszewicz i in. (red.), Warszawa, s. 454-467.
- Modzelewski K.
2004 *Barbarzyńska Europa*, Warszawa.
- Możdżoch S.
2002 *Castrum munitissimum Bytom. Lokalny ośrodek władzy w państwie wczesnopiastowskim*, Warszawa.

- Pleszczyński A.
2000 *Przestrzeń i polityka. Studium rezydencji władcy wcześniejszego średniowiecza. Przykład czeskiego Wyszehradu*, Lublin.
2008 *Niemcy wobec pierwszej monarchii piastowskiej (963-1034). Narodziny stereotypu. Postrzeganie i cywilizacyjna klasyfikacja władców Polski i ich kraju*, Lublin.
- Posern-Zieliński A., Kairski M.
2004 *Początki państwa w ujęciu antropologicznym*, w: *Kolory i struktury średniowiecza*, W. Fałkowski (red.), Warszawa, s. 318-337.
- Serejski M.
1953 *Z zagadnień genezy państwa polskiego w historiografii (o tzw. teorii podboju)*, „Kwartalnik Historyczny” 60 (3), s. 147-163.
- Slivka M.
2004 *Hranice v mentálnom chápaní stredovekého človeka*, „Archaeologia Historica” 29, s. 9-36.
- Smith A.D.
1995 *Gastronomy or geology? The role of nationalism in the reconstruction of nations*, „Nations and Nationality” 1, s. 3-23.
2009 *Etniczne źródła narodów*, tłum. M. Głowacka-Grajper, Kraków.
- Smith J.M.H.
2008 *Europa po Rzymie. Historia kulturowa lat 500-1000. Nowe ujęcie*, tłum. A. Czwojdrak, Kraków.
- Sołtysiak A. (red.)
2004 *Zamach stanu w dawnych społecznościach*, Warszawa.
- Tabaczyński S.
2001 *Układy stratyfikacyjne – kontekst – informacja*, w: *Instantia est mater doctrinae*, E. Wilgocki i in. (red.), Szczecin, s. 27-32.
- Třeštk D.
2003 *Mýty kmene Čechů (7.-10. století)*, Praha.
- Tymieniecki K.
1951 *Ziemia polskie w starożytności. Ludy i kultury najdawniejsze*, Poznań.
1961 *Polska w średniowieczu*, Warszawa.
- Tymowski M.
1985 *Karabin i władza w Afryce XIX wieku. Państwa i armie Samoriego i Kenedugu oraz ich analogie europejskie*, Warszawa.
1999 *Państwa Afryki przedkolonialnej*, Wrocław.
- Tymowski M., Ziółkowski M. (red.)
1992 *Geneza i funkcjonowanie wczesnych form państwowości na tle porównawczym*, Warszawa.
- Urbańczyk P.
2000 *Władza i polityka we wczesnym średniowieczu*, Wrocław.
2008 *Trudne początki Polski*, Wrocław.
- Wojciechowski Z.
1955 *Studia historyczne*, Warszawa.
- Wright H.
1977 *Recent research on the origin of the state*, „Annual Review of Anthropology” 6.

1984 *Prestate political formations*, w: *On the evolution of complex societies*, T.K. Earle (red.), Undena.

Wyrozumski J.

2003 *Miejsce archeologii w polskiej mediewistyce*, w: *Polonia Minor Medii Aevi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*, Z. Woźniak, J. Gancarski (red.), Kraków, s. 127-132.

Zajązkowski S.

2002 *Podziały plemienne Polski w okresie powstania państwa. Geografia plemienna ziem polskich, w: Początki państwa polskiego. Księga tysiąclecia*, t. 1, K. Tymieniecki, G. Labuda, H. Łowmiański (red.), Poznań (reprint wyd. z 1962 r.), s. 73-109.